

TREĆA DALMATINSKA OD MUCA DO BIJELE

Dolazak Vrhovnog štaba NOV sa proleterskim brigadama u zapadnu Bosnu u ljeto 1942. godine, oslobođenje Livna i stvaranje slobodne teritorije u zapadnoj Bosni imali su velikog utjecaja na tok i dalji razvoj oružanog ustanka u Dalmaciji. Na ovom području u to vrijeme djelovali su partizanski odredi koji su, pored napada na neprijateljske komunikacije i manje garnizone, imali i zadatak da prihvataju nove borce i obezbijede njihovo prebacivanje na oslobođenu teritoriju. Masovni teror Italijana i dovođenje četnika iz Bosne i Hercegovine kao pojačanje, nisu mogli spriječiti širenje NOP-a, niti pokolebati narod. Oslobođilačka borba se i dalje razvijala nesmanjenim tempom kako u primorskom pojasu i otocima, tako i u srpskim selima na području Knina i Cetinske doline. Da bi se, pored ostalog, obezbijedila sigurna veza srednje Dalmacije sa slobodnom teritorijom u zapadnoj Bosni, formirana je na Muči 12. novembra 1942. godine 3. dalmatinska udarna brigada od tri bataljona. U njen sastav su ušli borci Mosorskog, Svilajsko-mošćkog i Primorskog (Šibenskog) partizanskog odreda. U decembru je u brigadu uključen, kao četvrti, kninski bataljon.

Formiranje brigade neprijatelj je brzo osjetio. Komunikacije Split — Sinj i Split — Knin našle su se pod udarom. Područje od Sinja do Drniša i od Kozjaka do Dinare bilo je oslobođeno. Vrljika, italijanski garnizon u gornjem toku rijeke Cetine, bio je odsječen; neprijatelj ga je u decembru morao napustiti. Veza Split — Sinj održavana je uz redovna, jaka tenkovska obezbjeđenja. Početkom decembra na 10 km od Splita, na cesti Split — Omiš, nedaleko od sela Stobreča uništen je odred »crnih košulja«, koji je bio upućen kao kaznena ekspedicija da pali sela u okolici Omiša. U toku novembra i decembra neprijatelj nije preduzeo ni jedan ozbiljniji napad na oslo-

bodenu teritoriju koju je držala brigada. Ograničio se na odbranu garnizona i pojačao obezbeđenje komunikacija, naročito željezničke pruge Knin — Split. Krajem decembra domaći četnici iz Knina, uz podršku četnika dovedenih sa strane, počeli su ispoljavati aktivnost u pravcu Petrova polja i Cetinske doline. Brigada se glavnim snagama angažovala u pravcu Drniša i Knina i ubrzo očistila sela u neposrednoj blizini tih neprijateljskih garnizona. Na tom zadatku je i dočekala početak četvrte neprijateljske ofanzive.

U prvoj polovini januara 1943. godine primijetili smo (kako u toku borbi koje smo vodili, tako i iz podataka primljenih neposredno iz garnizona) grupisanje jačih četničkih snaga na sektoru Knina. Iz zaplijenjenih dokumenata i podataka, dobivene od zarobljenika, pored domaćih i četnika iz zapadne Bosne, identifikovali smo Rogatičku, Gatačku i Nikšićku četničku brigadu. Ovo grupisanje četnika na sektoru Knina shvatili smo kao pripremu neprijatelja za lokalnu ofanzivu na slobodnu teritoriju srednje Dalmacije. Na ovakvu ocjenu navodilo nas je nekoliko razloga: Italijani i četnici pretrpjeli su u borbama s brigadom više neuspjeha; u decembru su oslobođeni Vrlika i sela u gornjem toku Cetine, sve do Sinja; selo oko Drniša i Knina, uporište četnika i spoljna odbrana ovih garnizona, bila su očišćena, a četnici odbačeni u utvrđene italijanske garnizone Knin, Kosovo i Drniš; oslobođena teritorija srednje Dalmacije povezana je sa oslobođenom teritorijom u zapadnoj Bosni. Uporedo s tim ogromno se proširio naš utjecaj a svakog dana je bio sve veći priliv novih boraca u našim jedinicama, naročito iz srpskih sela Kninske i Vrličke krajine. Zato smo i očekivali da će Italijani sa četnicima preduzeti napad iz Knina i Sinja kako bi povratili izgubljenu teritoriju i presjekli veze srednje Dalmacije sa zapadnom Bosnom. U drugoj polovici januara štab IV operativne zone (pod čijom smo komandom bili) obavijestio nas je o početku IV neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju Hrvatske i zapadne Bosne i podvukao značaj naše dalje aktivnosti prema Kninu.

U međuvremenu smo dobili zapovijest štaba Druge proleTERSke divizije da joj 23. januara sadejstvujemo u zauzimanju Strmice, Golubića i Plavna i razbijanju četnika; brigada je imala zadatak da napada pravcem: Vrlika — Podinarje — Golubić. Plan je ostvaren, a brigada je zauzela Golubić. Drugog dana iza toga povukla se iz Golubića i ponovo orijentisala u

pravcu Kosova polja i Knina, napadajući, naročito noću, na četnike koji su se zadržali u selima u neposrednoj okolici Knina.

Polovinom februara dobili smo naređenje da napustimo područje srednje Dalmacije i krenemo u sastav novoformirane Devete dalmatinske divizije, kao njena prva brigada. Marš je izvršen pravcem: Vrljka — Vrdovo — Vaganj — Livno — Duvno — Posušje. Brigada je stigla u rejon Posušje 18. i 19. februara i odmah dobila zadatak da dijelom snaga zatvori pravac Posušje — Široki Brijeg i obezbijedi desni bok Druge proleterske divizije koja djeluje u dolini Neretve, a dijelom snaga da zatvori pravac Ljubuški — Bobanova Draga — Imotski i ne dozvoli neprijatelju prodor u pravcu Imotskog. Brigada je po dolasku zauzela slijedeći raspored: 1. bataljon je na liniji Bijeli brijeg — s. Ružići — brdo Malić zatvarao pravac Ljubuški — Imotski i uspostavio vezu sa 4. dalmatinskom brigadom koja je zatvarala pravac Ljubuški — Vrgorac; 2. bataljon upućen je u rejon s. Kočerina da smijeni bataljon 2. dalmatinske brigade i zatvori pravac Široki Brijeg — Posušje; 3. bataljon je razmješten u s. Gornje Grude (kao brigadna rezerva), dok se 4. bataljon nalazio u fazi formiranja u s. Rastovača (prije dolaska na ovaj sektor dotadnji 4. bataljon je upućen u sastav 5. dalmatinske brigade koja je bila u formiranju); štab brigade nalazio se u s. Gradac, na pravcu Široki Brijeg — Posušje.

Već prvog dana 1. bataljon se sukobio s ustaškim snagama na liniji s. Gornji Ružići — brdo Malić. Neprijatelj je na ovom pravcu pružio žilav otpor tako da je bataljon tek poslije trodnevnih upornih borbi uspio da ovlada linijom s. G. Ružići — Malić — Mačkovac (k. 505). Situacija se na ovom pravcu sve više zaoštravala; neprijatelj je dovlačio svježe snage iz Ljubuškog i njihovim uvođenjem u borbu na pravcu s. Cerov Dolac — s. D. Ružići težio da ugrozi lijevi bok 1. bataljona. Radi toga je uveden u borbu 3. bataljon na pravcu s. Ružići — Cerov Dolac, a novoformirani 4. bataljon ostavljen je u brigadnoj rezervi i prebačen u s. Vranić, bliže Kočerinu, sa zadatkom da jačim patrolama kontroliše međuprostor s. Kočerina — s. Ružići. U selima na ovoj teritoriji zadržavale su se jače grupe ustaške milicije, sastavljene od domorodaca, koje su postavljale zasjede i vršile prepade na kurire, manje patrolne i intendantske organe koji su prikupljali hranu.

Na pravcu Kočerina — Široki Brijeg neprijatelj se ograničio na odbranu garnizona u Širokom Brijegu, uz povremeno dejstvo artiljerije i avijacije upućujući jače patrolne u pravcu

Grupa rukovodilaca Devete dalmatinske NOV divizije u Livnu

Kočerina koje redovno nisu prihvatale borbu ako bi bile napadnute, već su se povlačile. Rudnici boksita u rejonu Kočerina bili su napušteni a mehanizacija uništena. Težište aktivnosti Italijani su prebacili na ustaše, na pravac Ljubuški — Imotski, gdje su ih podržavali artiljerijom i avijacijom. Ovim su nastojali da na tom pravcu vežu što jače naše snage i oslabe pritisak na pravcu Kočerin — Široki Brijeg. Zbog toga, a i zbog dejstva Druge proleterske divizije u dolini Neretve, 2. bataljon je jače angažovan u pravcu Širokog Brijega. Napadima noću nastojali smo da probijemo spoljnu odbranu i neposredno ugrozimo sam garnizon, pri čemu smo predvidjeli da na tom pravcu angažujemo i novoformirani 4. bataljon. Pokušaj 2. bataljona da probije jako utvrđenu spoljnu odbranu Širokog Brijega, bez podrške teškog naoružanja, nije uspio, pa su dejstva ograničena na neprekidna noćna uznemiravanja i dnevne zasjede.

Na pravcu Imotski — Ljubuški 3. bataljon je poslije uvođenja na parvcu s. D. Ružići — s. Cerov Dolac, uspio da ovlada cijelim grebenom Malić i zauzme Carev Dolac. Neprijatelj je neverovatno uporno branio s. Tahaljinu i odbio naš napad. On je pokušao da uvođenjem svježih snaga, obuhvatom preko s. Borajine, udari u bok 3. bataljona i ponovo ovlada Cerovim Dolcem i grebenom Malić, ali je manevar blagovremeno primijećen i odbijen uz gubitke. Iza toga neprijatelj se povukao i ograničio na odbranu.

Noć i naredni dan iskoristili smo za odmor i sređivanje 1. i 3. bataljona da bismo 27. februara, u toku noći, preduzeli ponovni napad na Tihaljinu, pri čemu je neprijatelj odbačen na desnu obalu istoimene rijeke. No, već popodne istog dana on je uveo svježe snage te, uz podršku artiljerije i avijacije, izvršio jak protivnapad i ponovo ovladao Tihaljinom. Obostrani gubici bili su osjetni. Među poginulima bili su i komandant 1. bataljona Stevo Opačić i politički komesar 3. bataljona Zvonko Lelas. Od zarobljenika smo saznali da je većina ustaša iz sela sa tog područja, čime smo i tumačili njihovu upornost u borbi.

Ova dejstva brigade nisu bila koordinirana sa 4. dalmatinskom brigadom, koja je dejstvovala na pravcu Vrgorac — Ljubuški; povremeno je hvatana veza između bataljona, ali zajedničkog dejstva na nivou brigada nije bilo. Ovo je neprijatelju ne samo olakšalo odbranu, već i omogućilo manevar snaga sa pravca 4. brigade na naš pravac, i obratno. Pošto produžavanje napada u ovim uslovima nije pružalo izgleda na uspjeh, odlučili smo da pređemo u odbranu na liniji Malić — Cerov Dolac. Ni neprijatelj naredna tri dana, koliko smo još tu ostali, nije preduzimao ozbiljniji napad. Vrijeme je prolazilo u pripucavanju i povremenom dejstvu italijanske artiljerije i avijacije.

Ujutro 4. marta primili smo zapovijest štaba divizije (od 3. marta) da se odmah, ne čekajući pad mraka, izvučemo iz borbe, prikupimo brigadu i najhitnije izvršimo marš pravcem: s. Rakitno — s. Donje i Gornje Bare — Pločna (tt. 2228) — Crna glava (k. 1804) — Mali vilinac (k. 1836) — Trinača (tt. 2045) i organizujemo odbranu na liniji: Branisavac (k. 1721) — Plasa — greben (tt. 1483) — Gumenac (k. 1259). Zadatak brigade bio je da upornom odbranom na planini Plasa spreči prodor neprijatelja iz pravca Drežnice ka Jablanici i dolini rijeke Doljanke i tako obezbijedi evakuaciju ranjenika na lijevu obalu Neretve.

Kod proučavanja zapovijesti¹ i zadatka iznenadio naš je pravac pokreta koji je dat brigadi. Prelazak preko planine Čvrsnice usred zime, jedinom kozjom stazom s velikim i teško savladivim usponima, mogao se izvesti samo uz veliki rizik da brigada u snijegu i ledu bude desetkovana i da, ukoliko i stigne, bude nesposobna da izvrši zadatak. Staza koja vodi od G. Bara na Čvrscopicu preko Pločne teška je za ljude i neprohodna za konje i u toku ljeta, a zimi je nisu u stanju da pronađu ni seljaci koji je svakodnevno koriste.

Iz zapovijesti smo vidjeli da je pravac evakuacije ranjenika dolinom Doljanke za Jablanicu. Pravac preko Dugog polja i doline Doljanke, iako je nešto duži, pružao nam je mogućnost da sa brigadom prije i bez ikakvog rizika, a uz to i sposobni za izvršenje zadatka, stignemo na Čvrscopicu, koristeći za uspon planinsku stazu iz s. Zlate. U vezi s tim odlučili smo da brigada izvrši pokret pravcem: s. Rakitno — Blidinje jezero — Dugo polje — Vrata (k. 1264) — s. Sovići (Donja Maħala) — s. Doljani — s. Zlate. Pošto nismo znali situaciju na Čvrscopicu, a s obzirom na važnost zadatka, odlučili smo da navedenim pravcem uputimo 3. bataljon da po svaku cijenu savlada Čvrscopicu, što prije posjedne za odbranu Branisavac i Plasa — greben i održi ih do pristizanja brigade preko s. Zlate.

Izvlačenje brigade iz borbe po danu, naročito 1. i 3. bataljona, bilo je otežano. Prethodne noći povukla se 4. brigada sa pravca Ljubuški — Vrgorac a da o tome nismo bili obaviješteni. Neprijatelj je ujutru primijetio njen odlazak i preduzeo napad na 1. i 3. bataljon. Posebnu je aktivnost toga dana ispoljila italijanska avijacija, što je sve usporilo izvlačenje. Tek poslije podne uspjeli su 1. i 3. bataljon da se povuku na greben s. Gornje Grude, pošto su prethodno odbili napad neprijatelja, a odavde je povlačenje išlo bez teškoća. Drugi bataljon nije se mogao povući prije što 1. i 3. bataljon izbiju na cestu Široki Brijeg — Ljubuški, pa se zbog toga brigada tek u toku noći 4/5. marta prikupila u rejonu s. Rakitno, gdje se odmorila nekoliko sati. Borcima je podijeljen topli obrok hrane, a 3. bataljonu, koji je trebalo da se ispne na Čvrscopicu, i rezervni obrok,

¹ Kratko vrijeme po primitku zapovijesti, dok smo je proučavali i pripremali naređenje za bataljone, italijanska avijacija iznenada je bombardovala štab brigade koji se nalazio u popovoj kući, neposredno uz crkvu (koja je služila za orijentaciju). Srećnim slučajem izbjegli su smrt u ruševinama zgrade članovi Politodjela brigade; samo su lakše ranjeni i kontuzovani Dobrovoje Vidić Baja, rukovodilac i Zagorka Stoić, član Politodjela; drugih posljedica od bombardovanja nije bilo.

jer mu je predstojao dug i naporan marš. Pred zoru brigada je izvršila pokret pravcem s. Rakitno — Blidinje jezero — Dugo polje — D. Mahala, gdje je stigla u toku dana.

U Mahali smo našli štab Devete divizije koji smo obavijestili da sa brigadom nismo krenuli naređenim pravcem preko Čvrsnice, već da ćemo se na nju ispeti iz doline Doljanke, preko s. Zlate. Naveli smo razloge koji su nas rukovodili u donošenju takve odluke. Štab smo upoznali da smo naređenim pravcem uputili 3. bataljon s političkim komesarom brigade Mirom Višićem i zamjenikom komandanta Stankom Parmačem. Naše rješenje je prihvaćeno, jer se ionako više nije moglo izmijeniti, pri čemu je zamjenik načelnika štaba uporno tvrdio da smo nepravilno postupili i da je brigada mogla da savlada Čvrscopicu i da bude sposobna da izvrši zadatak.

Treći bataljon je u toku 5. marta stigao u s. Bare, pro našao vodiče i otpočeo uspon na Čvrscopicu. Uslovi penjanja bili su nemogući. Sva nastojanja bataljona da savlada vrh Čvrsnice — Pločnu, ostala su bez uspjeha. Pri ovome su izgubljeni skoro svi konji, koji su se uslijed snijega i poledice, rušili niz velike strmine. Kod mnogih boraca nastale su smrzotine, a naprijed se nije moglo. Zato su politkomesar i zamjenik komandanta brigade donijeli odluku da se vrate natrag i krenu za brigadom. Bataljon se spustio u s. Bare, odmorio i 8. marta ujutro krenuo za brigadom. U rejonu Koprivnjak — Poljane, 5 km zapadno od s. Bara sukobio se s četničkom kolonom koja je nastupala iz s. Rakitno prema Blidinjem jezeru. Bataljon je pod borbom odstupio preko Dugog polja u pravcu Vrata (k. 3964), gdje je prihvaćen od dijelova 5. dalmatinske brigade koja je zatvarala pravac Dugo polje — dolina r. Doljanke i 9. marta se vratio u sastav brigade.

Situacija u kojoj se našao 3. bataljon dokazivala je da bi se brigada našla u još težem položaju da je krenula naređenim pravcem. Po spuštanju sa Čvrsnice bila bi primorana da stupa u borbu sa četničkom kolonom sa kojom se sukobio bataljon, izgubila bi još više dragocjenog vremena i ne bi stigla na vrlo važan zadatak u situaciji kada nije bilo drugih snaga koje bi ga primile.

Štab divizije donio je odluku da brigadu ne uputi na ranije određeni zadatak, već da se odmori na prostoriji s. Doljani — Kosne luke — s. Zalte, a da na Čvrscopicu uputi jedan bataljon 4. brigade koja je bila odmornija, jer je ranije stigla u rejon Jablanice.

Brigada se odmarala u dolini r. Doljanke dva dana i 8. marta dobila (raniji) zadatak da na Cvrsnici organizuje odbranu na liniji: Ostrovača (k. 1865) — Branisavac — Plasa-greben — Zagon (k. 1421), odakle se povukao bataljon 4. brigade, sa zadatakom da spriječi prodor neprijatelja ka Jablanici i dolini r. Doljanke i obezbijedi evakuaciju ranjenika.

Kad su 1. i 2. bataljon izašli 8. marta na Čvrscopicu, zatekli su četnike na položajima koji su njima određeni za odbranu. Pošto neprijatelja nisu mogli odbaciti, organizirali su odbranu na liniji: planinarska kuća Drijenač — Plasa-glava (tt. 1577) — k. 1302 — Gumenac (k. 1259). Komandno mesto brigade nalazilo se na Gumencu. Razvile su se vrlo teške borbe, jer smo držali položaje koji su predstavljali posljednju pogodnu liniju za odbranu doline r. Doljanke, a oni se nijesu smjeli napuštati. Snijeg je bio visok i zaleđen, temperatura niska, naročito noću, borci se nisu imali gdje skloniti i ogrijati. Vatra se nije smjela ložiti zbog avijacije. Najteže je onima koji su bili slabo obučeni, jer su se uskoro počele pojavljivati smrztotine. Snabdjevanje brigade bilo je otežano i uglavnom se vršilo noću. Intenzivno dejstvo neprijateljske avijacije, koja se neprekidno smjenjivala u vazduhu, onemogućilo je danju svaki pokret otkrivenim zemljištem. Uslijed toga ishrana ljudstva ograničena je na jedan topli obrok dnevno. Iz štaba divizije svakodnevno su stizala naređenja: produžiti s napadom i odbaciti neprijatelja sa Branisavca i Plasa-grebena. Strahovalo se da neprijatelj ne preuzme inicijativu i odbaci nas sa položaja koji su posljednji branili kanjon Doljanke i ugrozi evakuaciju ranjenika koja je bila u toku.

Poslije dvodnevnog odmora u dolini Doljanke uveden je u borbu i 3. bataljon. Skoro svake noći napadali smo neprijatelja na Plasa-grebenu i Branisavcu, gdje se solidno utvrdio. Odbrana mu je bila olakšana i time što je teren bio otkriven; noću ga je osvetljavao raketama. Da bi se neprijatelj napao moralo se verati uz velike strmine zaleđene snijegom, pa je bio čest slučaj da borci uz ogromne napore podidu položaju, a neprijatelj ih zaspe ručnim bombama. Kotrljajući se niz zaleđeni snijeg bombe su obično eksplodirale oko streljačkog stroja, nanosile gubitke i primoravale borce, a naročito ranjenike, da se skotrljaju niz zaleđenu strminu na polazni položaj. Nemogućnost da se pride je usloвила da nismo uspjeli da zauzmemo ove položaje. Iako nismo neprijatelja odbacili prisilili smo ga na odbranu. Za pet dana borbi na Cvrsnici (od 9. do 14. marta)

neprijatelj je preduzeo samo jedan ozbiljniji napad u pravcu Plasa-glave, ali je odbačen uz gubitke. Drugi put je pokušao da iz pravca Ostrovače odbaci naše snage iz rejona planinarske kuće Drijenač, pokušavajući da se s manjim snagama preko Velikog sljemena probije na Malo sljeme (k. 1807) i spusti u pravcu Drijenča. I taj je pokušaj odbijen. Tako neprijatelj nije uspio da na ovom pravcu ugrozi evakuaciju ranjenika.

14. marta brigada je dobila zadatak da se po padu mraka povuče iz borbe, spusti u Jablanicu, pređe Neretvu i prikupi u rejonu s. Krstac radi prijema novog zadatka, što je učinila u noći 14/15. marta. U toku 15. marta pozvani smo u štab divizije gdje smo primili zadatak da sa ostalim brigadama Devete dalmatinske divizije organizujemo prenos teških ranjenika preko Prenja do Boračkog jezera pravcem: Krstac — Javorik — Idbar — Gornja Bijela — Borci — Boračko jezero — Kula — Grabovica. Bili smo svjesni težine zadatka koji nam je dodijeljen. Ispred nas se ispriječio besputni Prenj pod snijegom. Brigada je bila prilično iscrpljena, borci prozebli na Plasa-planini, slabo odjeveni, a naročito oni u nedavno formiranom 4. bataljonu koji su već do Neretve većinom ostali bos. Po prijemu zadatka održali smo sastanak sa komandama bataljona, ukazali na značaj i težinu zadatka i podvukli potrebu da se ljudstvo pripremi za njegovo izvršenje.

Prenos ranjenika otpočeo je 15. marta po padu mraka. Brigada je obrazovala čelo divizijske kolone. Nošenje teških ranjenika po sniježnim i besputnim padinama Prenja posebna je stranica u borbenom putu brigade. Njeni borci, bez hrane i odmora, izloženi dejstvu neprijateljske avijacije, a povremeno i artiljerije, umirali su pod teretom nosila od umora, gladi i hladnoće, ali ranjene druge nisu ostavljali.

Prvi odmor od nekoliko sati dat je u s. Idbar, gdje se brigada prikupila poslije podne. Ranjenici su na nosilima smješteni po rijetkom žbunju da bi bar donekle bili zaklonjeni od osmatranja neprijateljske avijacije, koja je čitavog dana bila aktivna. Idbarska klisura, usečena u kamenje Prenja, ostavlja na čovjeka utisak kao da se nalazi u nekom velikom sarkofagu. Dok se dijelila hrana naišla je neprijateljska avijacija. Nastala je mučna situacija, puna iščekivanja. Nepokretnim ranjenicima ovladao je osjećaj usamljenosti, napuštenosti, pa su dozivali nošioce da dođu do njih. Svaki pokret bio je skopčan sa opasnošću da budemo otkriveni, no i pored toga borci su se prebacivali do nosila i ostajali kod ranjenika što im je vratilo sigurnost. Sre-

ćom, avijacija nije bombardovala Idbar. Bombardovala je položaje 1. dalmatinske brigade na ulasku u klisuru, koja je branila prodor Nijemaca u selo Idbar.

Po padu mraka krenuli smo za s. Bijelu. Put je bio težak i naporan, ljudstvo umorno. Kretali smo se kozjim stazama s velikim usponima i strminama, gdje je u većini slučajeva bilo nemoguće da nosioci ranjenika idu uporedno. Noć je još više otežavala pokret. Dan nas je zatekao na putu, u visini Konjica. Do Bijele još nije bilo daleko. Produljili smo pokret da bismo što prije stigli u to selo gdje je predviđeno da se ranjenici ishrane i ljudstvo odmori. Nismo bili obaviješteni da neprijatelj artiljerijskom vatrom iz rejona Konjica kontroliše taj dio puta. Dočekao nas je iznenadni vatreni nalet artiljerije po čelu kolone. Poginuo je komandant 3. bataljona, Dušan Dumičić, koji se nalazio na čelu kolone i dva nosioca prvih nosila. Ranjenik sa prvih nosila ostao je na snijegu, izložen artiljerijskoj vatri. Vodnik 3. bataljona Marinović (imena se ne sjećam, rodom je iz Kaštel-Sućurca, a poginuo na Sutjesci) priskočio je, prebacio ranjenika preko leđa i izvukao ga ispod neprijateljske artiljerijske vatre. Ovakvih i sličnih primjera bilo je mnogo. Kratko iza toga naišla je neprijateljska avijacija i bombardovala šumu u kojoj smo se sklonili. Srećom, gubitaka nije bilo, jer su bombe padale nešto dalje od nas. Ali, tu se dalje nije smjelo ostati. Pravac pokreta bio je otkriven, trebalo je čim prije izvući ranjenike. Staza po kojoj smo se kretali dijelom je išla preko otkrivenog zemljišta. Trebalo se na tom dijelu probijati kroz šume što je od nosilaca iziskivalo velike napore, a za ranjenike predstavljalo pravo mučenje. U s. Bijela stigli smo po padu mraka. Poslije kratkog odmora nastavili smo pokret za Boračko jezero. Taj dio puta bio je nešto lakši i savladan je sa manje teškoća.

Nošenje ranjenika po kozjim stazama i bespuću, pod udarcima neprijateljske avijacije, sa nosilima izrađenim od priručnog materijala, ne samo da je zahtijevalo natčovječanski napor, već se i od ranjenika tražio maksimum hrabrosti, volje i strpljenja. Stalno ljuljanje, nerijetka padanja nosilaca, naročito noću, izazivalo je krivljenje nezacijeljenih rana i užasne bolove, ali je držanje ranjenika bilo zadivljujuće: bili su svjesni koliko trpe i oni koji ih nose, jer su gledali kolike natčovječanske napore ulažu da ih spasu, vidjeli su kako i mrtvi padaju pod nosilima. Ti momenti ostaće svima duboko urezani u sjećanje kao izraz onog plemenitog i ljudskog što je bila u stanju da da

samo revolucija. Teško je da se danas sjetimo imena svih onih koji su se u tim danima stvarno pokazali kao heroji. Pojedinci su od potpune iscrpljenosti padali mrtvi pod teretom nosila, a da se prije toga nisu nikom požalili da ne mogu više nositi. Bili su svjesni da ih nema tko smijeniti: skupa s njima i starješine brigade bile su pod nosilima; oni su bili jedina rezerva koja je popunjavala mjesta onih koji su padali. Samo visoka svijest i ljubav prema ranjenom drugu davala im je natčovječansku snagu koja je izvlačila i poslednji atom snage iz njihovog iscrpljenog tijela.

Zbjeg i bolesnici od tifusa još više su otežavali prenos ranjenika, a naročito tifusari. Njih je prosto bilo nemoguće dovesti u red. Za cijelo vrijeme prenosa ranjenika miješali su se u kolonu i otežavali pokret. I jedan dio teških ranjenika bio je ujedno bolestan od pjegavog tifusa. To i stalno miješanje tifusara sa kolonama ranjenika doprinijelo je da se veliki dio boraca zarazio tifusom, što je kasnije imalo ozbiljnih posljedica za brigadu.

Nakon što su ranjenici prenijeti u određeni rejon, brigada je dobila zadatak da se prebaci na područje Nevesinja radi odmora. No, o odmoru nije bilo ni govora, jer je brigada po dolasku u Nevesinjsko polje, uslijed nastale situacije, odmah stupila u borbu s Italijanima i četnicima. Posljedice prenosa ranjenika počele su se brzo osjećati. Brigada je bila zahvaćena epidemijom tifusa, čijem je širenju pogodovala iscrpljenost boraca. Iz dana u dan povećavao se broj bolesnih. Brigada se od toga teško oporavljala, a već je na pragu bila nova. još teža neprijateljska ofanzi va.

Branko DUDE